

Alina Dzięcioł

KSIĄŻKA W XVII-WIECZNYCH KATALOGACH SYMBOLI¹

Symboliczny sposób przekazywania treści za pośrednictwem sztuki jest zjawiskiem występującym z większym lub mniejszym nasileniem we wszystkich okresach dziejów kultury. Łączy się to z powstawaniem licznych dzieł o bogatej, skomplikowanej i niejednoznacznej strukturze semantycznej, której odczytanie niejednokrotnie nastęrcza wiele trudności. Symboliczny sposób wyrażania myśli i idei poprzez sztukę osiągnął najwyższy stopień rozwoju w okresie baroku. Wytworzony został wówczas ogromny zasób znaków i symboli, wykorzystywanych przez artystów w ich twórczości. W zasobie tym znajduje się także książka, której symbolika obejmuje podstawowe treści głoszone przez ówczesnych twórców i propagatorów.

W dzisiejszych czasach symbol określany jest jako "przedmiot spostrzegalny zmysłowo, istniejący w przyrodzie albo wytworzony lub używany przez człowieka, mający zdolność wywoływania w odbiorcy myśli o przedmiocie innym niż on sam, nie na podstawie podobieństwa, jak znak ikoniczny, i nie na podstawie zwyczaju lub umowy jak znak umowny, lecz na podstawie pewnej analogii między nim a tamtym przedmiotem, analogii często dalekiej i trudno uchwytniej². W rozważaniach teoretycznych autorów XVII-wiecznych nie był on pojęciem tak dokładnie sprecyzowanym. Jego istotę oddał Emanuele Tesauro /1591-1675/ określając go jako "metaforę oznaczającą pewne pojęcie przy pomocy jakiejś widzialnej postaci"³. Eliscy tej formuły byli również twórcy i teoretycy emblematyki - umiejętności polegającej na przekazywaniu symbolicznych treści za pomocą konstrukcji słowno-plastycznych zwanych emblematami. W rozumieniu ludzi XVI i XVII wieku pojęcie emblematu nie zawsze bywało odgraniczane od pojęcia symbolu. Niektórzy au-

torzy poetyk zwracali uwagę na większą ogólność symbolu, podkreślając, że może być on oparty jedynie na podobieństwie dwu rzeczy lub pojęcia i rzeczy, z których jedna określa istotę drugiej, podczas gdy emblemat mógł przedstawiać w swej rycinie sytuacje fabularne⁴. Często jednak w tworzonych traktatach teoretycznych terminami "symbol", "emblema" posługiwano się niemal wymiennie, nie biorąc pod uwagę prób zróżnicowania ich znaczeń.

W XVI i XVII wieku istniały jakby dwie koncepcje w pojmowaniu symbolu i jego funkcji. Pierwsza z nich, neoplatońska, przyjmowała, że "doświadczenie wynikające z doznawania obrazów symbolicznych daje odbiorcy wyższą wiedzę niż ta, którą przekazuje słowa"⁵. W tym ujęciu symbol był obrazem abstrakcyjnej idei, którą można poznać głębiej za pośrednictwem tego obrazu niż jego określenia słownego. Niekiedy w podobny sposób odczytywano emblemy - jako "symbole, których kontemplacja dać może wiedzę o boskich tajemnicach"⁶. Druga koncepcja, arystotelesowska uznawała symbole za znaki konwencyjonalne, nie posiadające więcej treści niż ich słowne odpowiedniki. Koncepcje te często krzyżowały się ze sobą, ówczesni teoretycy łączyli niejednokrotnie ich elementy, tworząc warianty jakby pośrednie. Przedstawiciele kontrreformacji potrydenckiej skłaniali się ku koncepcji arystotelesowskiej, gdyż praktycznie dawała ona możliwość opracowania systemu powszechnie obowiązujących, czytelnych i zrozumiałych dla wszystkich symboli, którymi miały posługiwać się sztuki plastyczne i literatura⁷. Dążenia zmierzające do urzeczywistnienia tej idei, tj. stworzenia uniwersalnego katalogu symboli, charakterystyczne są dla całego wieku XVII. Powstające wówczas zbiory pełniły raczej rolę wykładni poglądów filozoficznych, choć z czasem zyskały nową funkcję - wykorzystywane były przez artystów przy tworzeniu bogatych programów ideowych przekazywanych za pośrednictwem grafiki, malarstwa czy rzeźby. Katalogi te powstawały zarówno na gruncie emblematyki, jak i powstałej u schyłku XVI wieku ikonologii. W 1593 roku ukazało się pierwsze wydanie dzieła Caesara Ripy "Iconologia overo Descrittione dell'imagini universali cavate dall'antichita et da altri, luoghi..." /Rzym 1593/, które dało początek nowej sztuce symbolicznego wyrażania - ikonologii. "Iconologia..." zawierała przedstawienia personifikacji wszystkich częściej używanych pojęć abstrakcyjnych, stając się podstawowym dziełem o tej tematyce.

Wydawano je w wielu krajach europejskich, dokonując przekładów na języki narodowe. Podstawą reedycji było trzecie wydanie "Iconologii" z 1603 roku, rozszerzone i wzbogacone o drzeworytowe ryciny. Książka ta była w zasadzie kompletna pod względem zasobu personifikowanych pojęć, jednak autorzy ukazujących się przez cały wiek XVII wydań niejednokrotnie rozszerzali ją, wprowadzając liczne warianty obrazowanych pojęć i różnicując je między sobą⁸. W Polsce "Iconologia..." była znana i często wykorzystywana przez artystów, jednak pierwszą skróconą polską wersję opracował dopiero ks. Benedykt Chmielowski w 1733 r., a następnie wydał ją jako część "Nowych Aten"⁹.

Dzieło Ripy stało się źródłem, z którego powszechnie czerpano wzory wykorzystywane w licznie powstających wówczas dziełach sztuki. Jednocześnie pełniło ono i pełni nadal funkcję informatora niezbędnego w odczytywaniu bogatych i ukrytych treści, które barokowi twórcy pragnęli przekazać potomności. W ciągu całego XVII i początku XVIII wieku wiele wydawnictw o podobnej funkcji powstało także w oparciu o emblematykę. Określane są one mianem "książek emblematycznych" czy "ksiąg emblematów", który to termin zaczerpnęło z tytułu pierwszego tego rodzaju zbioru, jakim było dzieło Andrea Alciatusa "Viri clarissimi D. Andreae Alciati ... Emblematum Liber" /Augsburg 1534/.

Według teoretycznych koncepcji ukształtowanych w pełni w II połowie XVI wieku emblemat będący swoistą syntezą sztuki plastycznej i sztuki słowa, miał konstrukcję złożoną z trzech części: 1/ inskrypcji zwanej też mottem lub lemma, 2/ obrazu, czyli imago /inaczej icon, pictura/, 3/ subskrypcji w postaci wierszowanego epigramu, pełniącego rolę wyjaśnienia w stosunku do sentencji zawartej w inskrypcji¹⁰.

Takie konstrukcje słowno-plastyczne występowały stosunkowo najczęściej, choć w ciągu wieku XVII zaobserwować można wzrost roli szeroko rozbudowywanej subskrypcji, pojawiają się również emblematy pozbawione rycin, zastępowanych niejednokrotnie opisem. Zdarzało się także, że konstrukcje tego typu nie wypełniały całości książki - była ona uzupełniana wówczas materiałem innego rodzaju. W odniesieniu do takiej sytuacji zwykło się używać określenia "emblemata w książce"¹¹.

Dzieła emblematyczne pełniły przede wszystkim funkcję dydaktyczną - sentencje zawarte w mottach czerpano zazwyczaj z Pisma

św. lub pism znanych autorów; miały one charakter umoralniający i pouczający. Stosowano je również w twórczości panegirycznej, która szczególnie na terenach polskich stanowiła niemały procent.

Wiek XVII, a szczególnie jego druga połowa, był okresem intensywnej działalności twórców książek emblematycznych. Niektórzy z nich zyskali sławę międzynarodową, a ich dzieła rozpowszechniane były w całej Europie. Również na tereny ówczesnej Rzeczypospolitej docierały dzieła emblematyczne obcych autorów. Cieszyły się one dużą popularnością wśród polskich odbiorców, na którą wskazuje spora liczba ich wznowień¹². Jednym z popularniejszych, znanych także w Polsce, uniwersalnych katalogów symboli był Filippa Picinellogo "Mondo Simbolico" /Mediolan 1653/, rozpowszechniony na terenie Rzeczypospolitej w przekładzie łacińskim Augustyna Eratha: "Mundus symbolicus in emblematum universitate formatus..." /Kolonja 1681/, a dedykowany królowej polskiej Eleonorze Marii, wdowie po Michale Korybutie Wiśniowieckim. Dzieło to było wielokrotnie wznawiane /m.in. 1687, 1694, 1695, 1715, 1729/. Autor poświęcił w nim dużo miejsca symbolicznemu znaczeniu książki. Wśród innych katalogów, w których książka jako symbol odegrała znaczną rolę warto wymienić dzieło o charakterze moralistycznym autorstwa Otta Vaeniusa "Quinti Horacii Flacci Emblemata, imaginibus, notisque illustrata" /Antwerpia 1607/ oraz zbiór emblematów o tematyce religijnej "Pia desideria emblematis elegiis et affectibus SS. Patrum illustrata" Hermana Hugona - oba wydane w przekładzie polskim¹³. Symbolicznym przedstawieniem książki posługiwali się także autorzy polscy. Jako dzieła znaczące zapisały się "Adverbiorum moralium sive de virtute et fortuna libellus" /Warszawa 1688/ Stanisława Herakliusza Lubomirskiego oraz "Peristromata regum seu Memoriale principis monitorum, symbolis expressum" /Gdańsk 1660/ Maksymiliana Fredry.

Wśród licznych symboli zawartych w dziełach emblematycznych i ikonologicznych, książka zajmuje dość ważne miejsce. W "Iconologii..." C.Ripy jest zawsze znaczącym atrybutem w rękach personifikacji, a dzięki temu nieodłącznie związana jest z określonymi pojęciami abstrakcyjnymi, takimi jak np. mądrość, religia czy wiara. W prostych konstrukcjach emblematycznych jest często głównym tematem, symbolem decydującym o znaczeniu całości, wokół którego powstaje konstrukcja. Tego typu przedstawienia, a raczej ich opisy, odnaleźć można w "Mundus symbolicus" F.Picinello-

lego. W emblematach o bogatszej strukturze semantycznej /np. Vaeniusa "Quinti Horatii Flacci Emblemata..."/ znaczenie książki odczytać można rozpatrując jednocześnie inne symbole, wśród których została umieszczona i z którymi stanowi jednolitą kompozycję. Na podstawie analizy opisanych tu katalogów można określić zakres problematyki symbolizowanej przez książkę. Sprowadza się ona w zasadzie do trzech zagadnień dotyczących szeroko potraktowanej wiedzy oraz w mniejszym stopniu etyki i religii.

Zgodnie z długą tradycją kulturalną, ugruntowaną w powszechnej świadomości książka uznawana była przede wszystkim za symbol wiedzy i łączonej z nią mądrości. W rozpatrywanych dziełach tematyka ta zajmuje ważne miejsce i nie jest jednolita. Właściwie w niewielkim tylko stopniu mówi się w nich o książce jako symbolu wiedzy w sensie sumy wiadomości zdobywanych poprzez naukę. Ten typ wiedzy uznaje się raczej za naturalny początek drogi, która poprzez wytrwałe studiowanie doprowadzić ma do wewnętrznej doskonałości. W tym sensie przedstawione zostały książki w "Iconologii..." C. Ripy, użyte jako atrybuty personifikacji Medytacji¹⁴. Wyobraża ona kobietę w dojrzałym wieku, siedzącą w zamyśleniu na górze utworzonej z książek. Książkę trzyma również w ręku. Zgodnie z podanym objaśnieniem fakt, że siedzi ona na stole książek, oznacza działanie oparte na erudycyjnej wiedzy, która stanowi podstawę dla dogłębnych studiów i przemyśleń. W tym samym dziele wiedzę pochodzącą z książek, będącą podstawą działania symbolizują także książki złożone u stóp personifikacji Autorytetu i Władzy¹⁵. Wiadomości z nich pochodzące są pomocne w sprawowaniu władzy i zdobywaniu autorytetu. Księga w rękach Reformy¹⁶ staje się synonimem zbioru praw, które należy znać i wykorzystywać we wszelkiej działalności a szczególnie działalności obywatelskiej. Wiedza, o której tu mowa, ma więc raczej charakter użyteczny i choć przypisuje się jej dość duże znaczenie, to jednak dopiero w połączeniu z doświadczeniem życiowym staje się mądrością i roztropnością w znaczeniu cnoty. Rozważaniom takiej właśnie mądrości symbolizowanej przez księgę poświęcają autorzy wspomnianych wyżej katalogów znacznie więcej miejsca.

Pierwszymi, aczkolwiek niezbędnymi warunkami w zdobywaniu mądrości są wytrwałość, pracowitość i pilność. Otwarta księga z napisem "Legendo" przedstawiona przez Picinellogo¹⁷, stanowi właśnie symbol wytrwałych i pilnych starań, które w efekcie do-

prowadzą do upragnionej wiedzy. O niezbędnej do zgłębiania wiedzy dyscyplinie duchowej wspomina też Otto Vaenius, podkreślając, że jest ona niedostępna dla tych, którzy nie potrafią poświęcić się jej całkowicie /przedstawienie zamkniętych ksiąg leżących u stóp ludzi uczujących/¹⁸. Poświęcenie to powinno polegać na odsunięciu się od ziemskich uciech, na długotrwałym, cierpliwym studiowaniu i medytacji z dala od światowego zgiełku. Ten motyw wielokrotnie przekazywany jest za pomocą symboliki książki. Podobnie jak w opisanym emblemacie Picinellego Jego symbolem jest otwarta księga, odkrywająca tajemnice mądrości przed godnymi ich poznania. W dziele C.Ripy księga jest charakterystycznym atrybutem personifikacji Melancholika¹⁹, oznaczając Jego predyspozycje i gotowość do zgłębiania nauk, jako natury poważnej i stroniącej od ludzi. W rękach personifikacji Prawdy, Istoty Rzeczy czy wreszcie Studiowania²⁰ symbolizuje ona proces zgłębiania i przyswajania nauk, będąc jednocześnie wyrazem zaangażowania w działalność naukową /wyobrażenia Samotności z księgą w ręce/²¹. Długotrwałe, dogłębne przemyślenia związane z czytaniem ksiąg doprowadzić mają w założeniu do realizacji celu życia człowieka, jakim powinno być zdobycie mądrości.

Otwarta księga, będąca atrybutem wielu personifikacji i elementem licznych emblematycznych konstrukcji, posiada wiele znaczeń. Mówiąc, że symbolizuje ona mądrość właściwie dość trudno jest rozstrzygnąć definitywnie o jaki rodzaj mądrości tu chodzi: czy o wspomnianą wcześniej wiedzę w sensie uczoneości, czy raczej o mądrość rozumianą jako cnotę, będącą sumą wiedzy i doświadczenia życiowego. W rozważaniach dotyczących symboli otwartej książki warto zwrócić uwagę na czynnik czasu - tak podkreślany w przedstawieniach ikonologicznych i emblematycznych oraz w komentarzach przy nich zamieszczonych. Większość personifikacji pojęć wcześniej wspomnianych zobrazowana została za pomocą postaci ludzkich w starszym wieku. Wiek ten znamionuje dojrzałość myślenia i poglądów, które to cechy łączone były z doświadczeniem życiowym /personifikacja Rady, Doktryny²²/. Jego właściwością jest także głęboka wiedza zdobywana długotrwałym studiowaniem. W takim kontekście interpretacja symbolu, o którym mowa, nie powinna nastrożać trudności. Należałoby go więc odczytywać jako oznaczenie cnót mądrości i roztropności, które pozwalają spokojnie i z dystansem oceniać rzeczywistość. Rozszerzenie i pogłębienie tego

motywu odnaleźć można w emblematyce Vaeniusa, a także Lubomirskiego. Człowiek dojrzały, siedzący nad otwartą księgą, skupiony, zajęty studiowaniem, niejednokrotnie otoczony symbolami ziemskich zaszczytów /tron, wieniec laurowy, liść palmy/²³, ludzkich namiętności /personifikacja Zazdrości, Miłości - Amor/²⁴ na które nie zwraca uwagi, staje się symbolem życia wolnego od słabości, kontemplacyjnego, którego celem jest stałe doskonalenie się, a przede wszystkim wewnętrzna równowaga właściwa człowiekowi prawdziwie mądrymu. Mądrość jest przewodnikiem w życiu, pozwala wybierać między dobrem i złem, wskazując drogę cnoty. Symbolem tego wyboru jest otwarta księga z napisem "Inter" umieszczona w jednym z emblematów zawartych w dziele Stanisława Herakliusza Lubomirskiego²⁵.

Wiedza i mądrość zdobywane długim studiowaniem są także źródłem dobrej sławy, jaka pozostaje po śmierci człowieka, który poświęcił się działalności naukowej. Jest to sława dwojakiego rodzaju: zdobyta dzięki cnotliwemu, wypełnionemu zgłębianiem mądrości życiu oraz pochodząca z dzieł, będących wynikiem opartej na długich przemyśleniach, działalności pisarskiej. "Scientia immortalis facit" - to stwierdzenie Cycoerona, umieszczone w księdze, w jednym z emblematów F.Piccinellogo²⁶ stanowi punkt wyjścia do rozważań nad swego rodzaju nieśmiertelnością osiąganą przez ludzi, dzięki ich całkowitemu oddaniu się nauce. Dobra sława, jak dowodzi autor, mająca w niej swe źródło, żyje wiecznie, a ci, którzy dążą do wiedzy, zaliczani są do grona wyróżnionych, o których pamięć nie przemija²⁷. W wyniku działalności naukowej powstają także dzieła, które trwać będą dłużej niż życie ich autorów, będąc świadectwem ich wysiłków twórczych. W przedstawieniach tej problematyki uciekano się również do symboliki książki. W "Iconologii..." G.Ripy księgi w rękach Muz /Calliope, Clio/²⁸ oznaczać mają dzieła wielkich autorów starożytnych. Dzięki swej twórczości, która stała się wzorem dla potomnych, zyskali oni nieprzemijającą sławę. Motyw ten zamyka rozważania na temat książki jako symbolu wiedzy i mądrości.

Kolejnym ważnym tematem poruszonym przez autorów XVII-wiecznych dzieł emblematycznych i ikonologicznych za pośrednictwem symboliki książki jest sposób i jakość życia. W tym przypadku jednak przedstawienia książki są bardziej zróżnicowane niż miało to miejsce w symbolicznych przedstawieniach problematyki doty-

czącej zdobywania wiedzy i mądrości, gdzie w zasadzie mieliśmy do czynienia z wyobrażeniem jednego przedmiotu w postaci otwartej książki, która stanowiła atrybut personifikacji lub część emblematu.

Prezentację problematyki etycznej zawartej w dziełach emblematycznych należałoby rozpocząć od przytoczenia sentencji znajdującej się w jednym z emblematów F.Picinellego, a której treść stanowi jakby motto dalszych rozważań autora. Opisuje on mianowicie książkę małych rozmiarów z napisem: "Non quantus sed qualis", którego sens rozwinięty został w dołączonym komentarzu²⁹. Mała książka staje się w nim symbolem jakości życia. Tak jak jej treść, a nie rozmiary decydują o jej użyteczności i trwałości, tak w życiu liczy się jego jakość i wartość, a nie długość, gdyż przez sam fakt istnienia nie zyskuje człowiek szacunku i dobrej sławy. Wątek jakości życia rozwija również Otto Vaenius, posługując się w tym celu symboliką otwartej książki. W rękach Minerwy³⁰ symbolizuje ona troskę o sprawy ducha i pogardę dla dóbr doczesnych, rozłożona na kolanach Ajschylosa³¹ łączy się z pojęciem życia cnotliwego i uczciwego: "Tute, si recte vixeris" mówi umieszczona nad tym obrazem sentencja. Życie cnotliwe i czyste sumienie symbolizuje człowiek wspierający się na sterle książek, oddzielony murem od błędów i występków, wyobrażonych za pomocą alegorii³². W przytoczonych tu przykładach sposób przedstawienia książki jako symbolu nasuwa skojarzenia ze sposobem przekazywania treści rozpatrywanych wcześniej, a dotyczących zagadnień wiedzy i mądrości. Pojęć tych nie sposób nie łączyć z rozważanymi tu zagadnieniami etycznymi. W jednym i drugim przypadku znaczenie książki używanej jako symbol nie zawsze będzie odczytywane całkiem jednoznacznie. Postać człowieka wspartego na książkach może więc symbolizować "dobre", cnotliwe życie, ale jednocześnie także mądrość, której owo cnotliwe i pełne umiaru życie jest konsekwencją. W dokonaniu wyboru znaczenia niejednokrotnie pomocny jest komentarz, zawarty w epigramie emblematu, choć w wielu wypadkach treści, które on zawiera nie stanowią rozstrzygnięcia. Życie oparte na cnotce to także godne i spokojne przyjmowanie sukcesów i klęsk, które ono niesie. F.Picinelli w interesujący sposób obrazuje egzystencję ludzką przeplataną przez Opatrzność radościami i troskami. Symbolem tej egzystencji jest książka z umieszczonym w niej zapisem nutowym, ułożonym według prawideł

teorii muzycznej³³. Lemmat: "Karae pausae, multa suspiria" ma za zadanie objaśnić, że życie podobnie jak muzyka wokalna, na którą składają się łączące się frazy, przedzielone jedynie miejscami zaznaczonymi dla nabrania oddechu, przebiegać ma równie harmonijnie, choć wśród trosk i znoju rzadkie są momenty wytchnienia. Motyw klęski, nieszczęścia i cierpienia, które prowadzi do umocnienia człowieka, jest często wykorzystywany w emblematyce. Bardzo oryginalną formę nadał mu Filippo Picinelli. W jego dziele symbolem nieszczęścia, które przewyciężone siłą ducha umacnia i pomaga w dążeniu do doskonałości, jest księga pod prasą introligatorską³⁴. W komentarzu do tego obrazu autor wyjaśnia, że podobnie jak książka przyciskana i przycinana pod prasą introligatorską otrzymuje w efekcie doskonały kształt, tak życie ludzkie nabiera wartości po przewyciężeniu klęski, jaką jest upadek moralny. Swoistą odmianą tego symbolu jest przedstawienie książki poddawanej obróbce introligatorskiej³⁵. W tym wypadku jednak symbolizuje ona karę rozumianą jako środek prowadzący do poprawy obyczajów i wzmoczenia dyscypliny. O ile bogate treści etyczne przekazywane przez autorów dzieł emblematycznych posiadają urozmaiconą postać graficzną i pogłębione są dość szerokimi rozważaniami filozoficzno-moralnymi, to w przedstawieniach dotyczących zagadnień religijnych zróżnicowanie to jest znacznie mniejsze. W zasadzie odnaleźć tu można dwa podstawowe motywy: książki w znaczeniu Pisma sw., księgi Objawienia, zawierającej jedyną prawdę oraz jej przeciwstawienia, tj. księgi jako symbolu fałszywej doktryny. Zamknięta i zapieczątowana księga, o której mówi lemmat, że otwarta służyć ma tylko godnym i biegłym w naukach³⁶, użyta została jako symbol prawd bożych i mądrości, która niedostępna jest dla ludzi niegodnych jej poznania. Podobnego znaczenia nabiera przedstawiona przez C. Ripę zamknięta księga w rękach personifikacji Religii i Mądrości³⁷, w opisie których zostaje określona jako księga ksiąg, źródło prawdziwej mądrości i objawionych prawd bożych. Wraz z tablicami dziesięciorga przykazań staje się atrybutem Wiary³⁸, symbolem Jedności Starego i Nowego Testamentu.

Otwarta księga rachunkowa opisana w emblemacie Picinellego³⁹ jest księgą, w której zapisano wszystkie dobre i złe uczynki, z których każdy człowiek będzie musiał zdać rachunek w dniu sądu ostatecznego. Przejmujący obraz sądu bożego zawarł Herman

Hugo w swym dziele "Pia desideria"⁴⁰, przedstawiając ożłowieka oczekującego na sprawiedliwy wyrok i stojącego przed aniołem, który w księdze sumuje wszystkie jego uczynki. Komentarz przyjmuje tu formę błagania duszy ludzkiej o litość i miłosierdzie w ferowaniu wyroków.

Bardzo przemawiający do wyobraźni jest obraz symbolizujący fałszywą doktrynę. Jej wyrazem jest otwarta księga, z której wypływają węże. Księga ta stanowi atrybut personifikacji Herezji⁴¹ przedstawionej w "Iconologii..." C.Ripy i oznacza błędne, fałszywe myślenie, zaś wypływające z niej węże symbolizować mają efekt jego zgubnego oddziaływania na ludzi. Takie wyobrażenie "złych ksiąg" zyskało wielką popularność i niejednokrotnie wykorzystywane było w dziełach barokowych twórców.

W przedstawionym tu materiale udział książki jako symbolu w prezentacji tematyki religijnej jest dosyć mały w porównaniu do wcześniej omawianych zagadnień. Ogranicza się on właściwie do przedstawień zasadniczych motywów, które jednak zostały rozwinięte niejako w praktyce, tzn. na gruncie sztuki i piśmiennictwa. Warto też zwrócić uwagę, że w omawianych tu dziełach autorzy, poza wyobrażeniami książki, do reprezentacji pojęć z zakresu religii używali także innych symboli. Najlepszym tego dowodem jest wspomniane wcześniej dzieło Hermana Hugona "Pia desideria" w tłumaczeniu polskim, w którym na kilkadziesiąt emblematów o tematyce religijnej tylko dwa zawierają wizerunki ksiąg.

Analiza wybranych katalogów symboli i książek emblematycznych oraz przedstawień w nich zawartych pozwoliła określić /zgodnie z przytoczoną definicją symbolu/ z jednej strony zasób pojęć symbolizowanych przez książkę, z drugiej zaś zasób jej ikonicznych i słownych reprezentacji. Nie jest to, rzecz jasna, pełna prezentacja, choćby ze względu na ograniczenie liczby źródeł, które zostały wykorzystane, niemniej uwzględniła ona podstawowe wątki, bardziej lub mniej pogłębione, niosące treści charakterystyczne dla interesującej nas epoki.

W dziełach emblematycznych i ikonologicznych autorzy poświęcali najwięcej miejsca zagadnieniom wiedzy i mądrości, nadając im wymiar filozoficzny. Zagadnienia te łączyli często z problematyką etyczną, która również potraktowana była dosyć szeroko. W znacznie mniejszym stopniu wykorzystywali oni symbolikę książ-

ki w prezentacji tematyki religijnej, choć uwzględniali w niej najważniejsze motywy.

Na zakończenie warto poświęcić nieco miejsca postaci graficznej i słownej książki w dziełach emblematycznych i ikonologicznych. Jej przedstawienia są dość różnorodne, choć dominują dwa z nich: wyobrażenie otwartej i zamkniętej książki. Otwarta książka, symbolizująca ogólnie rozumianą dostępność, a więc dostępność wiedzy, wtajemniczenie itp. używana jest do oznaczania pojęć często pokrewnych, stąd też interpretacja tego symbolu jest niekiedy utrudniona. Książka zamknięta, oznaczająca ogólnie brak dostępu, np. dostępu do wiedzy czy prawd bożych, jest symbolem bardziej jednoznacznym i łatwiejszym do odczytania. W obu wypadkach właściwa interpretacja symboliki książki jest uzależniona od prawidłowego odczytania kontekstu, w jakim książka ta została umieszczona.

Wyobrażenia książki jako symbolu, zaproponowane przez autorów katalogów, stały się inspiracją dla artystów, znajdując swą pełną realizację w sztukach plastycznych i literaturze XVII-wiecznej. Jednak książki w tej postaci należy się już oddzielne opracowanie.

Summary

This article discusses notions of the symbol as used in theoretical treatises in the 16th and 17th centuries. Some attention is also given to the presentation of its neo-Platonic and Aristotelian concept. Characterized are the most common 17th century catalogues of symbols concerning iconology and emblematics as well as related terms, with skills, such as the emblem the emblem book, and others. On the basis of the analysis of the presentation of the book in the works mentioned above the range of problems symbolized by it is defined. These problems cover three areas: the broadly understood knowledge, ethics, and religion. They are presented by the means of numerous examples and by interpretations of their symbolic meanings. On the grounds of collected source materials it is claimed that the authors of emblem and iconological works utilized the symbol of the book most frequently in discussing problems of knowledge and

wisdom, which were linked with ethical issues also symbolized by the book. The presentation of the book were much less utilized in the discussion of religious subjects, though - as very few sources could be found - this conclusion cannot be generalized.

The article closes with the discussion of graphic and lexical sides of the book. The meaning of two dominating forms was discussed: the image of the open book and of the closed book. It was noted that the correct interpretation of these symbols depends upon the correct interpretation of the context in which the book was placed.

Przypisy

- 1 Artykuł oparty jest na wybranych materiałach, zbieranych w trakcie opracowywania tematu: "Symbolika książki w sztuce i piśmiennictwie polskim XVII wieku" - zamierzonego jako praca doktorska.
- 2 M.Wallis, Dzieje sztuki jako dzieje struktur semantycznych, W: M.Wallis, Sztuki i znaki, Warszawa 1983, s.56.
- 3 J.Pelc, Obraz-słowo-znak, Wrocław 1973, s.27.
- 4 Tamże, s.36.
- 5 J.Białostocki, Symbole i obrazy, W: J.Białostocki, Symbole i obrazy w świetle sztuki, Warszawa 1982, s.21.
- 6 Tamże, s.27.
- 7 J.Pelc, o.c. ... s.253.
- 8 s.256. Autor podaje i omawia przykłady tego rodzaju wariantów.
- 9 B.Chmielowski, Nowe Ateny, cz.1, Lwów 1745, s. 818-876.
- 10 J.Pelc, o.c. ... s.23-24.
- 11 Tamże, s.5.
- 12 P.Buchwald-Pelcowa, Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI-XVIII wieku. Bibliografia, Wrocław 1981, s.98-99, s.114.
- 13 Tamże.
- 14 C.Ripa, Iconologia, Padwa 1611, s.331.

- 15 Tamże, s.40.
- 16 Tamże, s.462.
- 17 F.Piccinelli, *Mundus symbolicus*, Coloniae Agrip. 1681, Liber XIX /Cap.VIII/ s.141.
- 18 O.Vaenius, *Quinti Horatii Flacci Emblemata*, Antverpiae 1612, s.64.
- 19 C.Ripa, *Iconologia...*, s.89.
- 20 Tamże, s.529, 337, 506.
- 21 Tamże, s.487.
- 22 Tamże, s.97, s.128.
- 23 O.Vaenius, o.c...., s.48.
- 24 Tamże, s.53.
- 25 S.H.Lubomirski, *Mirobulii Tassalini Adverbiorum moralium sive de virtute et fortuna libellus*, Varsaviae 1688, s.56.
- 26 F.Piccinelli, o.c...., s.141.
- 27 Tamże.
- 28 C.Ripa, o.c...., s.371, s.368.
- 29 F.Piccinelli, o.c...., s.142.
- 30 O.Vaenius, o.c...., s.54.
- 31 Tamże, s.184.
- 32 Tamże, s.58.
- 33 F.Piccinelli, o.c...., s.142/N.35/
- 34 Tamże, s.142 /N.31/.
- 35 Tamże, s.142 /N.32/.
- 36 Tamże, s.143 /N.37/.
- 37 C.Ripa, o.c...., s.456, s.467.
- 38 Tamże, s.163.
- 39 F.Piccinelli, o.c...., s.141-142 /N.30/.
- 40 H.Hugo, *Pobożne pragnienia*, Kraków 1673, s.281.
- 41 C.Ripa, o.c...., s.233.